

MOLLA LUTFÎ İLE İLGİLİ YENİ BİR BELGE

İSMET PARMAKSIZOĞLU

Türk düşünce tarihinde Molla Lutfî olayı, çeşitli yönleriyle konu olarak günümüze değin değerini korumaya devam etmektedir.

Milli Kütüphane yazmalarını Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, TÜYATOK bünyesinde tasnif ederken rastladığımız zındıklık ve sapıklık ile ilgili bir risale¹ de kanımızca bu olaydan esinlenerek kaleme alınmıştır.

Bilindiği gibi, edindiği bilgilerle öğünen, meslekdaşlarının hatalarını, yaptıkları yanlışları hoş görmeyen, onları en ağır sözlerle taşlayan, bu yüzden de çevresinde kendisini sevmeyen bir aydınlar grubunun oluşmasına yol açan Molla Lutfî, 900 Rebiyülevvelinin yirmi beşinde (24 Aralık 1494) karşıtlarının ısrarlı istekleri üzerine Sultan II. Bayezid'in verdiği izin sonunda bir heyet önünde yargılanmış ve ölüme mahkûm edilerek Atmeydanı'nda idam edilmiştir.

İşte bu olaydan esinlenerek yazılan elimizdeki risale, Şerhü'l-makasid, Kadi İyaz el-Yahsubî'nin eş-Şifa fi tarifi hukukî'l-Mustafa ve es-Seyfü'l-meslûl gibi kaynaklarda zındıklık ve sapıklık konularındaki delillere dayanılarak ve Molla Lutfî'nin söz ve davranışları bunlara göre değerlendirilerek kaleme alınmıştır.

واعلم ان هذه المجلة مرتبة على فصول فصل بالتعريف بالزنديق فالزنديق على ما ذكر في شرح المقاصد وشفاء قاضي عياض والسيف المسلول . . .
Söz konusu risalenin yazarı belli olmamakla birlikte, kanımıza göre kendini savunmak üzere Hatib zade'nin daha da kuvvetli bir olasılıkla İzârî Çelebi'nin kaleminden çıkmış olmalıdır².

¹ 06 Mil A 3431/6'da kayıtlı olan bu risale, bulunduğu mecmuanın 33 a-b yapağına yazılmıştır.

² Kaynaklarda belirtildiğine göre, Molla Lutfî'nin en büyük hasımları bu iki bilgin idi. Bunlardan Hatib zade, Seyyid Şerif-i Cürcanî'nin Haşîye-i tecrid'ine yaptığı şerh ile Molla Lutfî'nin diline düşmüştür. Hasan Çelebi. Tezkire. Yay. İ. Kutluğ. Ankara II. Bu yüzden ona karşı amansız bir kin besliyordu. Onun idamı

Risale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Molla Lutfî konusundaki görüşleri kapsamaktadır ki, bizi ilgilendiren de bu bölümdür. İkinci bölümde ise, yukarıda adlarını verdiğimiz kaynaklara dayanılarak zındıklık ve sapıklığın tarifi, İslam ulemasının bu konudaki görüşleri ile onlara uygulanması gereken şer'î hadlerden söz edilmektedir. Buraya risalenin Molla Lutfî ile ilgili metnini alıyoruz.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الناصر لاوليائه والقاهر لاعدائه الذى استخلف الانبياء لتحسين افعال الخلائق واقوالهم وتزين قلوبهم بالعقائد الحقة واحوالهم وليهدم الرشاد ويجدر العباد فازاح بهم القلة وازال بهم الشبهة ولم يزل تحدث موسومين لسبق الانبياء دون بعدهم من الولاة والامراء فمن تمسك بهم فقيداً من العباد ومن صد عنهم فقد ركب الحساد وبعد فقد وقعت قضية غريبة فى خلافة السلطان الاعلى افضل الذى هو الاحسن ديناً والاصدق يقيناً والاوسع علماً والاوقع حليماً والاعظم قدراً والافهم ذكراً السلطان بن السلطان بن السلطان بايزيد بن محمد بن مراد خان مد الله سرور الصدر ببقائه وسدثغور الفقر بعطائه وهى انه حدث فى زمن سلطان السلاطين فاتح حصن قسطنطين سلطان محمد الغازى شخص ملقب بلطف قهره الله تعالى بلطفه وهو منطلق اللسان المطلق العنان منتسب الى الفنون مكتسب للجنون مبرز الفصاحة محرز الفصاحة غنى فى الطب عن القانون والشفاء قوى فى الاحتياج الى التدريب فى قانون والشفاء وادعى المهارة فى الاحاديث والاشعار

hükmünü de bu ısrarı sonunda elde edebilmiştir. Ölümünden sonra evine döndüğünde “Çok şükür, kitabımı Molla Lutfî'nin dilinden kurtardım” demekle olayda ne denli medhali olduğunu da itiraf etmişti. İzârî Çelebi ise, Sultan II. Bayezid'in huzurunda Nevâkis-i vuzû “abdestin eksiklikleri” konusunda yapılan bir bilimsel tartışmada Molla Lutfî tarafından hakaretlerle dolu bir konuşmayla eleştirildiğinden ona diş bilemekteydi. Tartışmanın böyle çirkin sözlerle dönüşmesinden Sultan II. Bayezid tedirgin olmuş ve Molla üzerindeki himayesini kaldırmıştı. Ne var ki, yargı sonunda sıra hükme gelince İzârî Çelebi idam hükmüne yanaşmamış, bu yüzden de risalede belirtilen tartışmanın açılmasına neden olmuştu. Onun böyle bir hükümden kaçınması biz, oğlu Mehmed Çelebi'nin Molla Lutfî'nin öğrencisi olmasına bağlıyoruz. Bu risaleyi yazmasını da bir çeşit vicdan muhasebesi yaptığı biçiminde yorumluyoruz. Hoca Sadeddin. Tacü't-tevarih. Yay. İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul 1979. V. 216

وانكر النبوة غاية الانكار وعلى هذا سائر اقواله الشنيعة واحواله البتيعه فذكر بعض سخيف العقل عند السلطان بالامانة وجعله اميناً للكتب في الخزانة فاطهر الخيانة وعزل عنه الامانة وجعل مدرساً وعزل عنه فحسب وحسب ورد ثم كان مدرساً في اثناء الفترات ثم يدرج الى المدارس العالية والمناصب العالية فابان بالغرور فساد خيانتته واطال بالشور حصار لسانه وتعرض لمستودعات الشريعة وتمسك بمهمات الفلاسفة فقلده جماعة كثيرة من الطلبة السفهاء وجمهور عظيم من الجهلة السخفاء وكان اضلاله قوياً وكاد ان يكون اكثر الناس غويا فعرض الى عتبه السلطان زاد الله تعالى عمره ونصره على الذين كفروا فامر الاكابر وقضاة العساكر ولما حضر الشهود ونقل كلمات المرجعة والمقالات المتجعة انكبت عن عيون اهل المجلس الدموع والعبرات وضرب بايدهم واعضاءهم وحدثت الاصوات والنعرات فلما اذى الشهود شهادتهم وعدلوا فظهر كلمات فاخشة تعفنها ذنديقة وبعضها سب وبعضها ردة وبعضها لكلمها دفع القاضيان وبعض العلماء ماجرى في المجلس الى الحضور السلطان وولى الحاضرين على وجه الجمع ليحكموا على طريق الشرع ووقع بينهم اختلاف الاراء وطال في المجلس الجدل والمراد وبعد اللتيا والتي اتفقوا على الحكم بقتله وتطهير وجه الارض عن اضلاله وضلته ثم حضر الوزرا فاستحسنوا اهل الامر واثق على السلطان ثم ضرب السياف عنقه فانحسم مات الخبيث وعرقه فمن يشرب السم السموم فانه حقيق بانياب الميايا النواجز ولهذا

Risalenin yazarı, Müslüman yazarların geleneğine uyararak konuya "hamdele" ile girdikten sonra, Allah'ın velilerine bir atıf yapmaktadır. Dört satırı bulan veliler övgüsünü yazarın, hiç ilişkisi olmayan bir konuda dile getirmesi, Molla Lutfi'nin ölümüne düzenlenen tarih ve "تلف نفس نفيس" ya da "خلاف واقع بود" tamlamalarının etkisinde kaldığı kanısını kuvvetlendirmektedir. Öyle ki şehid olarak öldürülen Molla Lutfi, velilerle birlikte haşr olmak rütbesine eriştiği içindir ki yazar, "الناصر لاوليائه والقاهر لاعدائه" Allah velilerinin yardımcısı ve düşmanlarının da kahredicisidir" ibaresiyle

risalesine başlamış bulunmaktadır. Ayrıca olanı, çok garipsenen bir olay olarak nitelemektedir. Biz bu anlatımı iki yönlü yorumlamaktayız. Bunlardan biri, bu tarihe değin Osmanlı Devletinde bir bilginin ya da, düşünürün düşüncelerinden ötürü öldürüldüğü bilinmediğinden olay garipsenmektedir. Gerçi daha önce Çelebi Sultan Mehmed devrinde Simavna kadısıoğlu'nun öldürülüşü olayı varsa da, bu olayda Simavna kadısı oğlu medreselilerce çok eleştirilen Varidat'ındaki görüşlerinden dolayı değil, devlet düzeyine karşı bir eyleme karıştığından ya da, bu eylemde başı çektiğinden öldürülmüştü. Ya da söz gelimi Fatih Sultan Mehmed devrinde Karaman'a sürgün edilen Şeyh Alaaddin-i Halveti çevresine toplananlarla yönetim için tehlikeli bir kimse haline geldiğinden bu cezaya uğramıştı. Oysaki, Molla Lutfi'nin öldürülüşü onun hakkında bugüne değin yazılanlardaki genel yargı olan "hisset-i ulema" çekemezliğin sonucu olmuştur ki, bu da garipsenecek bir gelişmedir³.

Yazar, Molla Lutfi'ye her şeye karşın saygılıdır. Ona bed-duâ ederken bile duygularını قهره الله تعالى بلطفه "ulu Tanrı onu lutfuyla kahr eylesin" ibaresiyle belli etmektedir.

Burada yazın sanatlarından tezat ve telmih sanatını pek güzel bir biçimde kullanmıştır⁴. Kahr gibi acımasız bir kavramı lutf gibi kandırıcı bir kavrama ortak etmekle Molla Lutfi'ye rahmetlerden ötede bir hayır temennisinde bulunmaktadır. Düşünmek gerekir ki, imparatorluk devrinde ve bu tarihlerde Divan-ı hümayundan çıkan bir kararın hem uygulama alanındaki acımasız işleyişi, hem de bu uygulamaya karşı çıkmak değil, tartışmaya bile olanak bulunmayışı yanında risale sahibi böyle bir ifadeyle yaklaşabilme

³ Molla Lutfi hakkında bk. Hoca Sadeddin. Tacü't-tevarih. Yay. İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul 1979. V. 213 ve 215'teki bibliyografya dışında Kınalı zade Hasan Çelebi. Tezkire. Yay. İbrahim Kutluk. Ankara II., Latifi. Tezkire. İstanbul 1314. 295., Halet Bey. Molla Lutfi. Dolap Mec. İstanbul 1290., Şerefeddin Yaltıkaya. Molla Lutfi. İstanbul 1938., Ayn. Yaz. Molla Lutfi'l-Maqtul. Bibliothécaire du Sultan Mahomed. La Duplication de l'Autel. Çev. A. Adnan - Henry Corbin. Paris 1940., İ. Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi. Ankara 1964. II. 247, 658-662.

⁴ Bu yazın sanatını ifade eden terkibi Sayın Hikmet İlaydın şu mısra ile dilimize çevirmiştir:

Lutfiyle kahr eylesin Allah anı

yürekliliğini göstermiş olmakla alkışlanmaya layık bir kimse olduğunu ispat etmiştir.

Molla Lutfi'nin özelliklerini belirten satırlarında yazarın öteki kaynaklarla çelişkilere düşmeyen değerlendirmeler yaptığını görüyoruz. Bütün kaynaklar, Molla Lutfi'yi keskin zekâlı, keskin dilli, bilimin birçok dallarında bilginlik derecesine ulaşmış, söz söylemekte ve hazır cevaplılıkta üstün yetenekli, geleneksel bilimlerin yanında akılcı bilimlere de ayrı bir önem veren, bilgisinden ötürü gururlu bir kimse olarak tanıtır⁵. Zekâsının parlaklığından ötürü Deli Lutfi diye ün yapan bu bilginin belgede aynı zamanda hekim olduğunu غنى في الطب عن القانون والشفاء وقوى في الاحتياج الى التدريب في قانون والشفاء sözlerinden anlamaktayız. O çağda bir kimsenin hekim sayılabilmesi için Ebu Ali İbni Sina'nın el-Kanun ve eş-Şifa adlı kitaplarını iyice bilmesinin şart olduğu bilgimizde olmakla, Molla Lutfi'nin bu bilim dalında da el-Kanun ve eş-Şifa'ya gereksinme duymayacak kadar bir güce sahip olduğu belirtilmektedir.

Risale daha sonra Molla Lutfi'nin başka kaynaklarca da belirtilen yaşam öyküsüne değinmektedir. Ancak burada onun Hadis biliminde beceri iddiasında bulunduğu ifadesi, Molla Lutfi'nin mahkûmiyet iddianamesiyle bağlantılı olduğundan gerçekten saptırılmış bulunmaktadır.

⁵ Molla Lutfi'nin bilinen eserleri kaynakçalara göre Keşfü'z-zünun'da, 478' de Telhisü'l-miftah şerhi Telhisi't-telhis, 499'da Talikat ala tenkihi'l-usul, 554'te Talikat ala bazi'l-mevazi mine'l-Buharî, 852'de Risale fi tahkiki'l-iman, 865'te ve de A. Adıvar. Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul 1943. 46 ile Henry Corbin. Molla Lutfi'l-maqtul. La Duplication del'Autel. Paris 1940'ta Taz'ifu'l-mezbah, 1716'da çağı bilginlerince pek çok öğülen eseri, Haşiyeye ala metali'il-envar, 1765'te Seyyid Şerif'in Mifhatü'l-ulum şerhine yaptığı haşiyesi, 1892'de Mevakıf'a haşiyesi, İsmail Paşa'nın İzahü'l-meknun'unda, 15'te es-Saadeti'l-fahire fi siyadeti'l-ahiresi, Bursalı M. Tahir'in Osmanlı Müellifleri. İstanbul 1333. II. 11'de Akaidü'n-Nesefiye şerhine haşiyesi, Risale fi ilmi'l-adab'ı, el-Metalibü'l-ilahiye ile el-Ferecü bade's-şidde tercümesi, M. Fuad Köprülü'nün tanıttığı Hayat Mecmuası IV. 426'da mizahla ilgili, Makale fi Uslu Şüca'ı ve en son İzari Çelebi ile olan tartışmalarını içeren, el-Es'iletü bi's-seb'iş-şidad'ını eklemek gerekir. Bir nüshası Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesinde 1013/5'te kayıtlı bulunan bu eser, Keşfü'z-zünun'da 222'de Bahsu'l-Mevle'l-İzari ve'l-Mevla Lutfi, 976'da ise es-Seb'üş-şidad adıyla geçmektedir. C. Brockelmann GAL. II. 209, 235 ve s. II. 330'da Risale fi'l-Kelam, Risale fi'l-fark beyne'l-hamd ve'ş-şükr, Risale fi'l-hikme ve bir de Bak. Ayn. esr. S. 1. 848

Zira Molla Lutfi'nin her gün Sahn-i seman'da öğleye değin süren derslerini tamamladıktan sonra Şeyh Vefa zaviyesine gittiği ve burada akşama dek hadis okuttuğu bilinmektedir⁶. Yine risalede sehifü'l-akl *سَخِيفَ الْعَقْلِ* olarak tanıtılan kişinin Hızır Çelebi'nin oğlu Sinan Paşa olması gerekir. Bilindiği gibi Sinan Paşa vezirliğe değin yükselmiş büyük bir bilgin idi. Vezir olduğu yıl yani 875 (1470) te öğrencisini Fatih'e hafız-ı kütüb olarak takdim etmişti. Molla Lutfi'yi Ali Kuşçu'dan matematik öğrenmeye özendiren, ülkede serbest düşüncüyü yerleştirmeye çalışan bir bilgini zayıf, çelimsiz (sehif) akıllı sıfatıyla kabul etmek olası değildir. Molla Lutfi'nin Saray hafız-i kütüplüğünden alınmasının, sonra da müderrislikten uzaklaştırılmasının "hiyaneti zahir oldu" *فَاظْهَرَ الْخِيَانَةَ* ibaresiyle belirtilmesi, herhalde Sinan Paşa'nın vezirlikten alınmasından sonra olmuş ve hiyanetinin de onun öğretmenine bağlılığının, Fatih Sultan Mehmed'in nedimliğine tercih etmesinden kaynaklandığının ifadesi olmak gerekir. Doğülmesi, hapse atılması ve sürgün edilmesi olayları da, *وعزل منه ورد* Sinan Paşa'nın sonu ile bağlantılıdır. Sinan Paşa, vezirlikten alındıktan sonra Sivrihisar'a müderrislikle sürgün edilirken, İznik'te tutuklanarak cinnet getirdi gerekçesiyle hapse atılmış ve Fatih'in emriyle, görünüşte tedavi amacıyla her gün yüz kırbaçla dövülmüştür⁷. Ancak, Molla Lutfi ile ilgili kaynaklarda öğretmeniyle birlikte bulunduğu bu sırada onun da aynı cezaya çarptırıldığına dair bir bilgi yoktur. Sinan Paşa ile ilgili bu haberlerin, Fatih'in Molla'ya olan iğbirarı sonucu onu da kapsamına aldığı olasılığını akla getirmektedir. İkinci kez müderrisliğe atanması 1481'de Fatih'in ölümünden sonra olsa gerektir⁸. Biz, Molla Lutfi'nin en son Sahn-i seman müderrisi olduğunu biliyoruz. Risalede sözü edilen *المناصب الغالية* yüksek makamların ne olduğunu bilmiyoruz. Gurura saplandığı, bu

⁶ Hoca Sadeddin. Ayn. Esr. V. 215, Taşköprü zade. Şakayıku'n-numaniye. Yaz. Milli Ktp. A 3752. 103b-104a

⁷ Hoca Sadeddin. Ayn. Esr. V. 147., Taşköprüzade. Ayn. Esr.

⁸ Metinde "feterat" olarak belirtilen zaman parçası, Fatih'in ölümüyle ortaya çıkan Sultan II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki saltanat mücadelesini içeren 4 Mayıs 1481'den 16 Temmuz 1482'ye değin uzanan süredir. Yani, Fatih Sultan Mehmed'in öldüğü günden Sultan Cem'in Korkos limanından Rodos'a hareket ettiği gün arasındaki zaman parçasıdır.

nedenle şeriatin kurallarına saldırıya geçtiği, felsefi görüşlere kapıldığı, çevresine halktan kalabalık bir kitleyi, kendi hevalarında السفهاء öğrencileri, cahil ve heveslerine düşkün kimseleri topladığı, sapkınlığının kesin olduğu ve halkın çoğunu hemen hemen inkâra ulaştırdığı gibi eylemcilik iddialarına öteki kaynaklarda rastlamıyoruz. Kaynaklar, onun eleştiri ve taşlamalarına sınıf ayırtmaksızın vezirlerin, beylerin ve ulemanın hedef teşkil ettiklerini ve onların Molla Lutfî'yi bir bahane ile aradan yitirmekte birleştiklerini⁹, İzarî Çelebi ile olan tartışmadan sonra ise Sultan II. Bayezid'in ona duyduğu, kırgınlığı fırsat bilerek ünlü hadis dersi olayını düzenlettirdikleri¹⁰ konusunda birleşirler. Sultan II. Bayezid'in ona kızgınlık duyduğu Molla'nın dile getirdiği şu dizeden de anlaşılmaktadır. Tutuklanıp hapse atıldığı zaman Padişah'a ve karşıtlarına o, şöyle seslenmiştir.

Öldürmeyince mihr ü vefa itmezem demiş,
Ger eylerse mihr ü vefa öldürün beni.

Böylece ulemanın isteğiyle tutuklandıktan sonra kazaskerler tarafından yargılandı¹¹. Risale, yargı sırasında tanıkların dinlendiğini söylüyor; ama sayılarını bildirmiyor¹². Yine risaleden öğrendiğimize göre karşıtları, yargılanmakta iken büyük bir kalabalık oluşturmuşlar, bunlar naralar atarak, bağırıp çağırarak ve Molla'yı dövüp, tartaklayarak olay çıkarmışlardır. Risaledeki فظهر كلمات فاحشة “kokuşmuş zındıklığını apaçık ortaya koyan sözleri meydana çıktı. Bunların kimi küfür, kimi inkâr, kimi de hepsiydi.” ibareleri ile öteki kaynaklar karşılaştırıldığında bu iddialara rastlanmamaktadır. Bunun aksine savunmasında onun mümin bir kimse olduğu ilkesinde direndiğini, hatta idamı sırasında bile şehadet getirdiğini söylerler¹³. Biz, onun bütün kaynaklarda belirtilen bilgisine, zekâsına, hazır cevaplılığına karşın savunmadaki bu yılgınlığının anlayamadığımızı işaretle yetineceğiz. Yargıdan sonra durum

⁹ Hasan Çelebi. Ayn. Esr. göst. yer.

¹⁰ Hoca Sadeddin. Ayn. Esr. V. 214. İ. Hakkı Uzunçarşılı. Ayn. esr. II. 660

¹¹ Yargı sırasında Rumeli kaz'askeri Fenarî zade Alaaddin Ali, Anadolu kaz'askeri ise Hacı Hasan zade Mehmed Efendiler idi.

¹² Bir söylentiye göre tanıkların sayısı ikiyüzdür. A. Adıvar. Ayn. Esr. 47

¹³ Hoca Sadeddin. Ayn. esr. V. 214., Taşköprü zade. Ayn. esr.

kimi ulemaca Sultan Bayezid'e iletildi ve ondan gereği ne ise yapılması konusunda gerekli ferman alındı.

Kanımızca risaledeki *المجلس الى حضور السلطان* و بعض العلماء ماجرى فى المجلس الى حضور السلطان ifadesiyle belirtilen kimseler, onun iki azılı düşmanı olan Hatib zade ve İzarî Çelebi'lerdir. Bunlar yargı sırasında olay çıkartmışlarsa da konuya ancak bu safhada müdahale edebilmişlerdir. Az sonra da *وقع بينهم* و وقع بينهم sözleriyle hüküm konusunda aralarında anlaşmazlık çıktığı belirlenmektedir. Gerçekten de İzarî Çelebi'nin, Molla'nın idamında tereddüte düştüğü ve sürgünle yetinilmesi fikrinde olduğu bilinmektedir. Yine *دفع القاضيان* دفع القاضيان sözlerinde biz, kazaskerlerin Molla Lutfî hakkında bir hükme varmadıkları sonucunu çıkarmaktayız. Onun ölüm hükmü, Hatib zade'nin baskısıyla Divan'daki ikinci toplantıda uzun tartışmalardan sonra alınabilmiştir. Bunda vezirlerin destekçi oldukları *اهل الامر* فاستحسنوا اهل الامر "yöneticiler bunu uygun buldular" ibaresinden çıkarmak olasıdır. Padişah da Divan'ın bu hükmünü onaylayınca *واثق على السلطان* واثق على السلطان Molla Lutfi yukarıda belirttiğimiz dizedeki istighnası ile 900 Rebiyülevvelinin yirmibeşinci Perşembe günü ölümsüzler arasına katılmış oldu.